

TEMAT • THEME

Slom gospodarstva u Srednjoj i Istočnoj Europi*

Gareth Dale i Jane Hardy

Tekst su preveli studenti i studentice prevoditeljskog smjera diplomskog studija anglistike Filozofskog fakulteta u Zagrebu: Ivan Nedić, Nika Oršanić, Vladimir Ostović, Nikolina Petanjek, Domagoj Pozderac, Hrvoje Puh, Hrvoje Rastija, Ana Ravnjak, Barbara Smailagić, Martina Šarić, Juraj Šutej i Anja Trconić. Redaktura prijevoda: dr. sc. Nataša Pavlović. Stručna redaktura: Jasenka Kuček.

Početak 2011. godine svjetska poslovna i politička elita sastala se na svom godišnjem okupljanju, Svjetskom ekonomskom forumu u Davosu. Dok je na istom događaju godinu dana ranije raspoloženje bilo tmurno, ovaj su put svi zajedno odahnuli: dijelovi svjetskog gospodarstva su cvjetali, banke su ostale praktički netaknute regulacijama, veliki bonusi bili su opet na dnevnom redu, a profiti su se oporavljali. No krhkost oporavka poljuljala im je samopouzdanje. ‘Veliku recesiju’ 2008–2009. pokrenula je kriza u financijskom sektoru što je bio simptom osnovnog problema – krize akumulacije kapitala i profitabilnosti. Od 1970-ih globalni kapitalizam sve se više oslanjao na rezanje plaća i kreditnu ekspanziju da bi odgodio krizu. Tijekom 1980-ih provedeni su oštri programi restrukturiranja industrije i rezanja plaća koji su uz financijalizaciju (rast financija, integraciju šireg raspona čimbenika u financijska tržišta, velik porast broja financijskih instrumenata i rast bankarstva u sjeni), postali poznati kao neoliberalizam.

Neoliberalna politika usvojena u različitim dijelovima svijeta, uključujući i Srednju i Istočnu Europu, tijekom 1980-ih i 1990-ih godina nije pomogla vratiti stare stope rasta po glavi stanovnika.¹ Umjesto toga, u najveća postignuća neoliberalne politike ubrajaju se vrtoglavi rast prihoda bogatih, dugotrajna nestabilnost te visok stupanj zaduženosti građana i poduzeća. Rezanje plaća dovelo je do smanjenja efektivne potražnje i povećanja nejednakosti te je doprinijelo i sve većoj zaduženosti kućanstava – radnici su se zaduživali kako bi nadoknadili nedostatak sredstava zbog oskudnog porasta plaća. Financijske su spekulacije potaknule stvaranje balona *dok su ulaganja bogatih bila usmjeravana prema većim profitima.*² (Nejednakost bogatstva je, primjećuje američki ekonomist Ravi Batra, ‘preduvjet za pojavu manije i balona. Što je veća nepravda, to je veći i balon.’³) Dijelom zahvaljujući recikliranju dolara u Kini i drugim zemljama sa suficitom, tijekom 1990-ih i 2000-ih kamatne stope su bile niske, a kapital se najviše ulagao u nekretnine i internetske tvrtke, što je dovelo do naglog porasta cijena imovine. Taj je proces zatim prerastao u stvaranje balona, slijedeći Minskyjev opći model financijskih kriza koji Sommers i Bërziņš prikazuju u

* Izvorno objavljeno u: Dale, Gareth (ur.): *First the Transition, Then the Crash. Eastern Europe in the 2000s*. London: Pluto Press, 2011.

6. poglavlju. Ludilo spekulacije dodatno je potaknuto novonastalom dogmom, vjerovanjem da se matematičkim metodama modeliranja rizika osigurava precizno izračunavanje rizika umjesto dotadašnje neizvjesnosti.⁴ Ironično je da je upravo to uvjerenje omogućilo rast agencija za kreditni rejting, koje tako očigledno nisu uspjele predvidjeti nadolazeću krizu.

Sredina prvog desetljeća 21. stoljeća bila je razdoblje izuzetno visoke globalne likvidnosti; međunarodne su banke raspolagale velikom količinom sredstava i agresivno se nadmetale u kreditiranju vlada, tvrtki i kućanstava na području Srednje i Istočne Europe. Inozemni je dug u Estoniji, Latviji, Bugarskoj i Mađarskoj 2008. godine nadmašio BDP, dok je u Hrvatskoj, Litvi, Moldaviji, Srbiji, Slovačkoj i Ukrajini iznosio više od 50 posto BDP-a.⁵ Gospodarski rast na temelju zaduživanja neko je vrijeme naizgled dobro funkcionirao. Baltičke su zemlje u razdoblju od 2005. do 2007. bilježile najviše stope rasta u Europskoj uniji. Dobile su pohvale MMF-a i Svjetske banke jer su se svojom jedinstvenom poreznom stopom na prihode i neobračunavanjem poreza na nekretnine i nasljedstvo svrstale među prvih 30 gospodarstava najpovoljnijih za poslovanje, što je bio primjer koji bi i zapadne države trebale slijediti.⁶

I socijaldemokratski su intelektualci bili spremni priznati da 'baltičke države imaju dobru makroekonomsku stabilnost' te da su uspostavile 'koherentne i adekvatne institucije'.⁷ Na Baltiku, kao i u Rusiji, Mađarskoj, Bugarskoj i drugdje, rastuće cijene nekretnina potaknule su pojedince s političkim vezama i kapitalom da izgrade hotele, a stare gradske jezgre velikih gradova pretvore u turističke centre. To je izazvalo nekretninski balon koji se, kako Michael Hudson opisuje, 'bankarima činio kao san snova jer je njegova niska početna cijena izazvala valove prodaja i ponovnih prodaja'.⁸ Većina tog pozajmljivanja denominirala se u stranim valutama (s obzirom na njihove niske kamatne stope s gledišta lokalnih financija, one su se činile kao razuman izbor), dok su kućanstva nastojala održati životni standard nakon recesije iz devedesetih ili kupiti stan/kuću, ili pak jedno i drugo. Pozajmljivanje običnim ljudima u Srednjoj i Istočnoj Europi u stranim valutama bilo je jednako pozajmljivanju siromašnima u SAD-u – na tržištu drugorazrednih hipotekarnih kredita – gdje su banke pozajmljivale ljudima bez obzira na to jesu li bili u stanju otplaćivati zajam. Do financijske krize došlo je 2008. godine pucanjem balona globalnog tržišta nekretnina. U čitavoj Srednjoj i Istočnoj Europi prestalo je izdavanje hipotekarnih kredita, a cijene nekretnina naglo su pale.

Kriza, kreditni slom i recesija

Kriza je pogodila Srednju i Istočnu Europu na dva načina. Prvo, kako to nazivaju u MMF-u, 'globalnim razduživanjem' (to jest, velikim smanjenjem pozajmljivanja) koje je pogodilo financijske institucije izložene dugu koji se ne može isplatiti, što je, zajedno s naglim padom cijena nekretnina u nekim državama, smanjilo spremnost financijskih tržišta da financiraju državni dug.⁹ U zemljama izvan eurozone, poput Latvije, Litve i Mađarske, devalvacija domaće valute značila je nagli rast troškova otplate duga. Drugo, recesija koja je uslijedila smanjila je potražnju za izvozom, što je imalo negativan učinak na proizvodnju i zaposlenost. U gospodarstvima ovisnima o izvozu kao što su Češka, Slovačka, Estonija i Mađarska veliko smanjenje izvoza i priljeva kapitala dovelo je 2009. godine do znatnog pada proizvodnje.

Razmjeri recesije pokazani su u tablici 12.1. Vidljiv je oštar pad BDP-a u baltičkim državama i Ukrajini, a u ostalim zemljama, izuzev Poljske i Češke, pad BDP-a značajno je iznad prosjeka EU-a. Intenzitet krize razlikovao se ovisno o razmjerima balona cijena nekretnina, stupnju ovisnosti o izvozu i iznosu deficita javnog sektora. No regija u cjelini bila je izrazito izložena zbog svojih inherentnih slabosti pojačanih ekstenzivnom primjenom neoliberalnih politika. Kao što je pokazano u ovoj knjizi, gospodarstva Srednje i Istočne Europe pretrpjela su akutne posljedice krize u obliku kraha proizvodnje i pada životnog standarda. Priljevi kapitala bili su veliki, a odljev će imati razarajuće posljedice na regiju, slično kao u Latinskoj Americi 1980-ih ili u jugoistočnoj Aziji krajem 1990-ih.¹⁰

Kao što su pokazali Sommers i Bērziņš (6. poglavlje), Latviju je kriza izrazito pogodila. Njezino je gospodarstvo pretrpjelo najveću recesiju u EU-u smanjivši se 2009. za 18 posto, dok je latvijska stopa nezaposlenosti skočila s 13 posto na 20 posto, što je potaknulo novi val emigracije stanovništva u bijegu od siromaštva. Mađarska je također bila snažno zahvaćena krizom, kao što objašnjava Fabry (10. poglavlje). Čak i prije krize 2008. mađarski proračunski deficit ocijenjen je previsokim za maastrichtške kriterije prema kojima on ne bi smio prelaziti 3 posto. Vlada je poduzela niz mjera štednje, uključujući povećanje poreza i smanjenje potpora i subvencija. Zbog snažnog oslanjanja na strani kapital i ovisnosti o izvozu Mađarska je bila ranjiva. Pozajmljivanje u stranoj valuti iznosilo je 85 posto svih kredita i čak 1,7 milijuna Mađara dizalo je kredite u stranim valutama. Vlada je procijenila da je 10–15 posto tih kredita 'ugroženo', tj. da su dužnici podložni neispunjenju ugovorne obveze. Neki su bili prisiljeni prodati stan ili kuću, dok su ostali bili suočeni s pozamašnim porastom rate kredita.¹¹

Tablica 12.1 Odabrani ekonomski pokazatelji, 2009-2010.

DRŽAVA	Realan rast BDP-a(%), 2009.	Realan rast BDP-a(%), 2010.	Državni deficit BDP(%), 2009.	Nezaposlenost, 2010.
GOSPODARSTVA SREDNJE I ISTOČNE EUROPE				
Bugarska	-4,9	+0,4	-3,9	9,7
Češka	-4,1	+2,0	-5,9	7,4
Estonija	-13,9	+2,4	-1,7	19,0
Latvija	-18,0	-0,1	-9,0	20,0
Litva	-14,7	+0,7	-8,9	17,3
Mađarska	-6,7	+1,3	-4,0	10,4
Slovačka	-4,8	+4,0	-6,8	15,0
Slovenija	-8,1	+1,0	-5,5	7,0
Poljska	+1,7	+3,6	-7,1	9,6
Rumunjska	-7,1	-1,9	-8,3	7,4
Ukrajina	-14,8	+4,5	-6,2	8,8
ODABRANI USPOREDNI POKAZATELJI				
Irska	-7,1	-0,3	-14,3	13,3
Španjolska	-3,6	-0,3	-11,2	20,0
Ujedinjeno Kraljevstvo	-4,9	+1,7	-11,5	7,8
Prosjek EU27	-4,2	+1,8	-3,9	8,9

Izvor: Podaci EBRD-a, Eurostata i MMF-a.

Ili razmotrite slučaj Srbije, čiju su situaciju istražili Upchurch i Marinković (11. poglavlje). Razvojna strategija temeljena na zaduživanju i uvozu izložila je Srbiju neprilikama kad je na samom početku gospodarske krize došlo do nestanka kredita i direktnih stranih ulaganja. Pad vrijednosti dinara od 30 posto doveo je do sve veće inflacije tijekom 2010. godine, što je mnoga kućanstva gurnulo u sivu ekonomiju. Ukrajina (o kojoj je u 7. poglavlju raspravljao Bojcun) se oslanjala na inozemna tržišta roba koja su doživjela iznenadne i nagle promjene u cijenama i potražnji. Dok su se u razdoblju prije krize ukrajinski izvoznici uvelike zaduživali kako bi osigurali sredstva za povećanje proizvodnje, zaduživanje ukrajinskih kućanstava za cilj je imalo pribavljanje potrošnih dobara. To je, u kombinaciji s visokim cijenama nafte, povećalo proračunski i trgovinski deficit Ukrajine. S dolaskom gospodarske krize spomenute su slabosti izašle na vidjelo, što je stranim poduzećima omogućilo da učvrste svoje položaje u ukrajinskom gospodarstvu, osobito u bankarskom sektoru. U siječnju 2009. godine ukrajinska gospodarska kontrakcija dovela je do geopolitičkih napetosti s Rusijom, odnosno do nesuglasica oko cijena plina.¹²

Razlog zbog kojeg je Rusija zapala u krizu bila je kombinacija nestašice kredita i pada cijena nafte, što je sve pogoršala nestabilnost tržišta nakon rata s Gruzijom. U suprotnosti s turbulentnim devedesetima, rusko je gospodarstvo u razdoblju nakon 2000. godine doživjelo pravi procvat, čemu su pridonijele visoke cijene nafte i plina. Realne plaće i prihodi gotovo su utrostručeni u razdoblju između 2000. i 2008. godine, a Putinov je režim, kao što Pozo objašnjava

u 4. poglavlju, 2008. godine iskoristio visoke cijene nafte kako bi otplatio vanjske dugove te nagomilao inozemne devizne pričuve, koje su ubrzo postale treće po veličini u svijetu. No u istom je razdoblju došlo do obrata u djelovanju financijske poluge: dok se javni vanjski dug otplaćivao, dug privatnog sektora naglo je rastao.¹³ Stoga je Rusija bila ekonomski izrazito ranjiva kad je u ljeto 2008. presušio priljev kapitala. Od tada pa do početka 2009. njezin je gospodarski preokret, bez obzira na to mjeri li se obujmom proizvodnje, industrijskom proizvodnjom ili burzovnom vrijednošću, bio dramatičniji nego što je bio slučaj u gotovo svim ostalim svjetskim gospodarskim silama. Kako bi spriječila njegovu propast, ruska je središnja banka za oporavak ruskog gospodarstva izdvojila 222 milijarde američkih dolara (što je iznosilo 14 posto BDP-a).¹⁴ Kao što je Pozo pokazao, upravo to je omogućilo državi da učvrsti svoju vlast nad resursima te je dovelo do jačanja međuovisnosti države i kapitala.

Poljska i Češka: 'baršunasta' kriza?

Vlade Poljske i Češke pokušale su 2009. izbjeći špekulativne napade na svoja gospodarstva tako što su se distancirale od katastrofa koje su nicale drugdje u regiji. Njihova nadzorna tijela, zajedno s onima Slovačke, Rumunjske i Bugarske, zajednički su zatražila od ulagača da uoče razliku između jačih i slabijih gospodarstava u regiji. Nisu htjeli da ih se smatra drugorazrednim tržištem Srednje i Istočne Europe.

Istina je da su Poljska i Češka bile manje pogođene krizom od baltičkih zemalja i Mađarske. Nisu patile od tako golemih balona u tržištu nekretnina, a njihov je dug kućanstava u stranoj valuti bio mnogo niži (8 posto u Češkoj, a 30 posto u Poljskoj).¹⁵ Češki bankarski sektor ostao je relativno nedirnut (pogledati Švihlíková, 9. poglavlje), a nizak omjer državnog duga i BDP-a pružao je zaštitu od špekulativnog napada. Poljska je zbog manje ovisnosti o izvozu bila manje izložena od Češke. Zloti je između kolovoza 2008. i 2009. pao 30 posto u odnosu na euro, što je za Poljsku značilo mogućnost stjecanja prednosti u odnosu na konkurente iz eurozone poput Slovačke. Poljski je BDP tijekom 2009. porastao za 1,7 posto, što je bio slab rezultat u odnosu na 6,8 posto 2007. i 5 posto 2008. godine, ali i dalje najbolji u OECD-u. List *Gazeta Wyborcza* naveo je da zemlja doživljava 'baršunastu krizu'.¹⁶

No poljski uspjeh u plovidbi nesigurnim vodama ne bi se smio preuveličavati. Usprkos rastu BDP-a, nezaposlenost od gotovo 10 posto (2011. godine) iznad je prosjeka EU-a i skriva jednu od najviših stopa siromašnih zaposlenih u Uniji.¹⁷ Eurostat, statistički ured Europske unije, došao je do zaključka da svaki treći stanovnik Poljske pati od 'ozbiljne materijalne prikraćenosti'¹⁸, a da si dvije trećine njih ne može priuštiti godišnji odmor izvan mjesta stanovanja. Borba za preživljavanje odražava se u padu štednje i povećavanju zaduženosti. Potražnja će u budućnosti najvjerojatnije porasti zbog činjenice da će Poljska biti najveći primatelj sredstava iz kohezijskog fonda EU, što će između 2009. i 2015. godišnje iznositi u prosjeku 3,3 posto BDP-a. Najranjivija točka Poljske jest visok

deficit javnog sektora koji je izlaže špekulativnim napadima na javni dug. Taj dug naglo je porastao s 2 posto BDP-a 2007. godine na 7,1 posto 2010. Poljska vlada reagirala je krajem 2009. pokretanjem još jednog vala privatizacije s namjerom smanjenja javnog duga.

Javni dug, mjere štednje i MMF

Dok je kriza 2008–2009. većinom bila usredotočena na privatni sektor, sljedeće godine premjestila se na javni sektor jer su vlade diljem svijeta, uključujući i one zemalja Srednje i Istočne Europe, u sustav uložile rekordne količine novca pretvarajući tako privatni dug u javni (kao što raspravljaju Bojcun i Fabry u 7. i 10. poglavlju). Financijska se kriza do 2010. pretvorila u krizu javnog duga, a vlasnici obveznica započeli su špekulativne napade na državne deficite perifernih gospodarstava.

Reakcija na krizu javnog duga bila je slična u cijeloj regiji. Vlade su nastojale uvjeriti javnost da kao odgovor na krizu prioritet treba dati smanjenju deficita i duga. Paketi mjera štednje bili su varijacije na poznatu temu smanjenja plaća i naknada, udara na mirovine, rezova troškova u zdravstvu i socijalnoj skrbi, podizanja regresivnog poreza te neoliberalne reforme tržišta rada (vidi Upchurch i Marinković, 11. poglavlje). Neželjena posljedica pokušaja tih vlada da se proračun tijekom recesije uravnoteži drastičnim smanjenjem državne potrošnje bila je, naravno, oštar pad proizvodnje i spori oporavak, koji pak smanjuju porezni prihod i povećavaju proračunski deficit.

Opsesija provedbom mjera štednje nije politički neutralna, već pogoduje neoliberalnim silama jer postavljanje smanjenja deficita kao prioritet onemogućuje alternativne ciljeve poput preuređenja odnosa između države i privatnog sektora.¹⁹ Na parlamentarnim izborima u Češkoj u svibnju 2010. (kao što raspravlja Švihlíková u 9. poglavlju) politička je desnica kao prijatelj iskoristila primjer Grčke kako bi opravdala svoje zahtjeve za rezovima u socijalnoj skrbi i ograničavanjem prava sindikata. Čak se i u Poljskoj, unatoč njihovoj 'baršunastom' prolasku kroz krizu, desničarska vladajuća stranka *Grđanska platforma* usmjerila na smanjenje deficita javnog sektora, što je dovelo do oštih rezova u sustavu socijalne skrbi koji je nakon dva desetljeća provođenja neoliberalne 'reforme'²⁰ već bio u lošem stanju. Vlada je najavila povećanje PDV-a s početkom 2011. godine te je planirala daljnju privatizaciju s ciljem pribavljanja 25 milijardi zlota kako bi pokrila manjak u javnoj potrošnji.

Međunarodne su organizacije, a osobito MMF, aktivno sudjelovale u upravljanju krizom u većini zemalja Srednje i Istočne Europe. Kako navode Bojcun, Upchurch i Marinković (7. i 11. poglavlje), Srbija i Ukrajina zatražile su i dobile kredite od MMF-a, ali uz već dobro poznate uvjete 'fiskalne discipline': zamrzavanje plaća i smanjenje javne potrošnje. U jesen 2009. godine rumunjska je vlada srušena dok je pokušavala provesti mjere štednje koje je nametnuo MMF. Iduće je godine nova vlada, kako bi udovoljila uvjetima

MMF-a za dobivanje kredita, uvela drakonske mjere štednje, među kojima je bilo smanjenje plaća u javnom sektoru od 25 posto i povećanje poreza na promet s 19 na 24 posto.²¹

Situacija koja se odvijala u Mađarskoj odaslala je jasnu poruku. Kako je recesija prerastala u krizu javnog duga, međunarodni su investitori špekulativno prodavali obveznice određenih vlada te je Mađarska postala prva zemlja Srednje i Istočne Europe koja je bila izvrgnuta neprekidnom pritisku. Iako je njezin javni dug bio drastično smanjen – s 10 posto na 3,5 posto BDP-a – te je bio znatno niži od dugova drugih zemalja (vidi tablicu 12.1), MMF to nije smatrao dostatnim. U srpnju 2010. godine, vlada je, strahujući od gubitka biračke potpore, odbila provesti dodatne rezove koje je zatražio MMF. Potonji je zamjerio što je ‘svojehlavi’ i ‘populistički’ nastrojeni premijer Viktor Orbán odbacio daljnje mjere štednje.²² Zaprepaštenje je uslijedilo kad je mađarska vlada pokušala smanjiti proračunski deficit uvođenjem poreza na banke (uglavnom strane) i financijske institucije na tri godine. Oporezivanje banaka i odbijanje provođenja MMF-ovih mjera štednje uzbunilo je tržišta. Timothy Ash, voditelj Odjela za istraživanje rastućih tržišta u britanskoj *Royal Bank of Scotland*, piše kako mađarska vlada ‘nije ništa naučila’ iz svojih prijašnjih gafova, dodajući kako ‘tržište nije spremno zanemariti bilo koji oblik fiskalne nediscipline.’²³

Ipak, taj je porez, opisan u poslovnom listu *Financial Times* kao ‘porez koji je kaznio banke više nego ijedan drugi igdje na svijetu’, uživao veliku popularnost među biračima.²⁴

Neoliberalni svijet okrenut naopačke?

Kada je slom naglog porasta cijena imovine gurnuo svjetsku ekonomiju u recesiju 2008. godine, na trenutak se činilo kao da globalnom neoliberalizmu prijete krah. Kriza je uslijedila nakon tri desetljeća sve veće prevlasti neoliberalizma te se među uzroke koji su joj pridonijeli ubraja nekoliko temeljnih postavki te paradigme: rezanje plaća, društvena nejednakost i financijalizacija – uključujući i mahnite inovacije, posebice u trgovini derivatnim financijskim proizvodima (derivatima), koja je toliko destabilizirala svjetske financije na početku 21. st. Kad je nastupila kriza, Kina (u kojoj je to bilo najuočljivije) te države SAD-a i Europe iznova su počele slijediti kejnzijski model povećanja državne potrošnje. Mnogi među onima koji su osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća podupirali financijsku deregulaciju promijenili su stav. ‘Ova kriza okrenula je svijet naopačke’, primijetio je Tomáš Sedláček, ekonomski savjetnik bivšeg češkog predsjednika Václava Havela. ‘Dok je devedesetih godina Zapad držao predavanju zemljama bivšeg Istočnog bloka o potrebi za privatizacijom i deregulacijom’, nastavio je Sedláček, ‘poruka koju Washington sada šalje jest da treba nacionalizirati financijske institucije koje propadaju te iznova regulirati. Više se ne shvaća tako ozbiljno one koji su uvjerali da je otvoreno tržište rješenje za sve’.²⁵

No umjesto raskida s neoliberalizmom koji su neki znanstvenici (osobito Vlad Mykhnenko) predviđali na vrhuncu krize, politike koje su se provodile u Srednjoj

i Istočnoj Europi kao i drugdje u svijetu otkad je kriza nastupila bile su puka modulacija²⁶. Kriza je ponovno istaknula ekonomsku ulogu nacionalnih država, kao što je to bio slučaj za vrijeme Velike ekonomske krize (1929–1933). No čini se da repriza 30-ih godina prošlog stoljeća nije na vidiku. Tad se svjetsko tržište razdvojilo na autarkijske blokove, no sad je gotovo nezamisliv takav stupanj fragmentacije, uzevši u obzir činjenicu da je danas puno razvijenija transnacionalna integracija proizvodnje nego što je bila u to vrijeme²⁷. Iako je MMF promijenio neka svoja gledišta tržišnog fundamentalizma (primjerice ona koja se tiču kontrole kapitala), njegov je položaj *impresarija* upravljanja krizom ojačao, za razliku od udara na legitimnost koji je podnio tijekom istočnoazijske ekonomske krize (1998–1999).

U uvjetima niskog gospodarskog rasta može se očekivati da će se kriza legitimiteta neoliberalnog kapitalizma nastaviti, doduše smanjenim intenzitetom. U bogatim zemljama strukturna ograničenja (niske stope profita), konjunkturna ograničenja (nagomilani dug) i restriktivna politika (rezovi u javnoj potrošnji) daju naslutiti slab ekonomski rast u nadolazećem desetljeću, i to najniži od tridesetih godina 20. stoljeća prema časopisu *The Economist*.²⁸ Predviđa se da će se brz rast u Kini nastaviti, iako se ne smiju zanemariti nekretninski mjehur i inflacijski pritisak u toj zemlji, kao ni strukturna neravnoteža između njihova ogromnog suficita i njegova pandana – rekordnog proračunskog i trgovinskog deficita Sjedinjenih Američkih Država.²⁹ Analognu neravnotežu u eurozoni čine izvozni suficit Njemačke i njegov pandan – deficit perifernih gospodarstava u Južnoj, Srednjoj i Istočnoj Europi. U vrijeme kad je ova knjiga pisana (travanj 2011, u Europi još uvijek postoji velik rizik od povećanja državnih dugova povezanih s financijskom krizom. Povrh toga, povećanje proračunskog deficita i špekulativni napadi na Grčku, Portugal i Irsku još su više potkopali eventualni preostali dojam da Srednja i Istočna Europa čine zasebnu ekonomsku regiju Europe. Jednako tako, globalna je kriza iskorijenila svaki diskurs o tome da je ‘tranzicija’ kriva za ekonomske teškoće zemalja Srednje i Istočne Europe.

U ovim uvjetima izgledno je da će se nastaviti kriza legitimiteta neoliberalnog kapitalizma, kao i politički sukob oko raspodjele društvenih nedaća. Jamie Peck, Nik Theodore i Neil Brenner (2010) zastupaju mišljenje da je neoliberalizam kao intelektualni projekt praktički mrtav, iako se još uvijek održava kao način upravljanja zemljom u krizi. Ušao je u fazu ‘živog mrtvaca’ ili ‘zombija’, ‘u kojoj preostale neoliberalne impulse ne održavaju na životu intelektualni i moralni vođe pa čak ni hegemoni sila’ kao 1980-ih i 1990-ih, nego ‘temeljni makroekonomski i makroinstitucionalni uvjeti’, koji uključuju nametnute mjere štednje u javnom sektoru, globalnu zaduženost, neprestano pokušavanje postizanja ekonomskog rasta te politiku rješavanja vlastite krize na račun drugih država. Pokušaji vladajućih klasa u ključnim kapitalističkim gospodarstvima te Srednjoj i Istočnoj Europi da ožive neoliberalizam uz pomoć strategije mjera štednje i marketizacije dogodili su se otprilike u isto vrijeme kad i oporavak od krize, no gospodarski se rast nije oporavio u tolikoj mjeri da bi obnovio povjerenje među zagovarateljima neoliberalnog projekta.

Snažno populističko protivljenje i otpor stanovništva

Analitičare je iznenadio relativan nedostatak otpora u Srednjoj i Istočnoj Europi od 1990-ih godina nadalje. Tijekom dvaju desetljeća tranzicije u zemljama Srednje i Istočne Europe bilo je samo manjih znakova otpora, uz pokoju eksplozivnu iznimku (Albanija 1997. te Srbija 2000. godine; vidi Upchurch i Marinković, 11. poglavlje). Iako istraživanja u regiji svjedoče o niskim razinama potpore kapitalizmu slobodnog tržišta, snažnom osjećaju sukoba između direktora i radnika, uvjerenju da su nejednakosti u primanjima prevelike te o umjerenom oporavku snage sindikata u Poljskoj, položaj radništva i dalje je slab u većem dijelu regije. Na takav položaj upućuje i malen broj sindikalnih štrajkova i slaba pokrivenost kolektivnim ugovorima te visoka fleksibilnost tržišta rada (eufemistički izraz za moć kapitala nad zaposlenicima), koja je iznad razine zapadne Europe svugdje osim u Sloveniji.³⁰

Objašnjenje koje Haynes nudi za slučaj Rusije (3. poglavlje) može se šire primijeniti. Ono počiva na četirima čimbenicima. Prvi je nasljeđe ranije represije. Desetljećima dugo uskraćivanje bilo kakve nezavisne političke organizacije ili sindikata stvorilo je dvije ili više generacija s nedovoljno stečenog znanja o tradicijama i repertoaru protesta.³¹ Kao drugi čimbenik Haynes navodi 'zbrku ideja i organizacije'. Nasljeđe 'socijalističkih' režima kompromitiralo je revolucionarni socijalizam, kao i socijalnu demokraciju i težnju 'socijalnoj pravdi', što je protivnicima neoliberalizma otežalo artikuliranje objašnjenja ili alternativa. Treće, u tranziciji dolazi do podjele društva i socijalne dislokacije. Šok terapija je, uz masovnu nezaposlenost, veliku nejednakost, ubrzano društveno i geografsko restrukturiranje i ukidanje državnih subvencija, oslabila društvenu moć radničke klase i poremetila osjećaj normalnog života, pripremivši tako društvo za neoliberalnu preobrazbu. Kako društvena solidarnost slabi, smanjuje se obim socijalne skrbi ili se ona u nekim slučajevima čak i ukida, a umjesto društvene povezanosti pojavljuje se individualizam, kao što Upchurch i Marinković istražuju u slučaju Srbije (11. poglavlje). Posljednji, četvrti čimbenik je državna i paradržavna represija koja je još u tijeku. U Rusiji i Ukrajini to uključuje manipulacije medijima i cenzuru (što uključuje čak i ubojstva novinara istražitelja), restriktivni zakon o radu i osnaživanje sigurnosnih agencija. Javlja se asocijacija na film Stevena Spielberga *Specijalni izvještaj (Minority Report)* kad se spomene zakon koji je potpisao predsjednik Dmitrij Medvedev, a kojim se dopušta FSБ-u – agenciji koja je naslijedila KGB – izricanje opomene pojedincima za koje se sumnja da planiraju provesti ekstremistički čin i njihovo pritvaranje ako agenciju ometaju u radu.³²

U Mađarskoj je vlada oslabila Ustavni sud, otvorila Centar za borbu protiv terorizma, s proširenim ovlastima, uvela zakon prema kojem se javne službenike može u bilo kojem trenutku otpustiti, donijela zakon o medijima koji dopušta otvorenu političku cenzuru te ozbiljno ograničila pravo na štrajk.³³

Takve je mjere dodatno poticalo i snažno populističko protivljenje neoliberalizmu širom regije, a kojime, kako primjećuju Shields, Fabry i Švihlíková (8, 9. i 10. poglavlje), upravljaju nacionalističko-konzervativne struje. Diljem zemalja

Srednje i Istočne Europe (uključujući Srbiju, Poljsku, Rusiju i baltičke države) neokonzervativni i fašistički pokreti dobili su vjetar u leđa. Iz tog razloga nastoje spojiti šovinizam (usmjeren protiv homoseksualaca, žena, manjina, stranaca, Židova i, prvenstveno, protiv komunista) s ortodoksnom monetarističkom politikom, pronatovskim vojnim entuzijazmom, 'progonom svih ljevičara, cenzurom i divljom nacionalističkom propagandom'.³⁴ Samo tijekom 2010. godine su, nakon što su povorke napali fašisti,³⁵ otkazani prvi slovački i drugi srpski *gay pride*, a u Mađarskoj je Jobbik, fašistička stranka s izrazitom nesnošljivošću prema Romima, ušla u parlament.

Ipak, treba istaknuti i primjere progresivnih pokreta. U Rusiji su se odvijali štrajkovi radnika zaposlenih u automobilskoj i cementnoj industriji, prosvjedi umirovljenika i demonstracije za pravo na slobodno okupljanje. U Ukrajini su u jesen 2009. organizirani štrajkovi zbog neisplate plaća i otkaza, a sindikati su predvodili marševe protiv siromaštva. U Pragu je 2009. godine 30 tisuća sindikalista prosvjedovalo protiv loših uvjeta rada, a provedena je i kontinuirana kampanja protiv predloženog NATO-ovog raketnog štita (8. i 9. poglavlje). U Rumunjskoj su u svibnju 2010. deseci tisuća zaposlenika u javnom sektoru protestirali protiv planova za smanjivanje plaća i mirovina, što je bilo jedno od najvećih javnih okupljanja još od revolucije 1989. U Poljskoj su rujana 2010. obilježili veliki sindikalni prosvjedi, a 2011. su se sindikati državnih i javnih službi udružili s 13 saveza sindikata u Koordinacijski odbor sindikata državnih i javnih službi te su prosvjedovali protiv vladinog plana o zamrzavanju plaća. U Rigi, glavnom gradu Latvije, 2009. se pobunilo deset tisuća građana, a u Litvi su se tri saveza sindikata ujedinila oko niza zahtjeva³⁶. Prosvjedi su se odvijali u šest gradova, nakon čega je uslijedio prekogranični protest koji se istodobno odvijao u Rigi i Vilniusu. U Litvi se 2010. zbilo još nekoliko sporadičnih prosvjeda, kao što je primjerice onaj protiv porasta cijene električne energije. Hoće li se zemlje Srednje i Istočne Europe izvući iz stiska tržišnog fundamentalizma i neokonzervativnog šovinizma ovisit će o tome mogu li se takvi pokreti nastaviti razvijati i uspostaviti čvrsto uporište.

Bilješke

- 1 Harvey, David (2005.) *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press. Str. 155.
- 2 Vidi Lansley, Stewart 'How Soaring Inequality Fuelled the Crash'. URL: www.taxpayersalliance.org/news/how-soaring-inequality-fuelled-the-crash
- 3 Lansley, Stewart, Soaring Inequality. Vidi također: www.imf.org/external/pubs/cat/longres.cfm?sk=24378.0; Kumhof, Michael i Romain Ranciere. '*Inequality, Leverage and Crises*'. MMF-ov radni dokument.
- 4 Ourousoff, Alexandra (2010.) *Wall Street at War: The Secret Struggle for the Global Economy*. Cambridge: Polity .
- 5 Turner, Graham (2008.) *The Credit Crunch: Housing Bubbles, Globalisation and the Worldwide Economic Crisis*. London: Pluto Press. 6. poglavlje; Genov, Nikolai (2010.) *Global Trends in Eastern Europe*. Aldershot: Ashgate. Str. 60.
- 6 Aligica, Paul Dragos i Anthony Evans (2009.) *The Neoliberal Revolution in Eastern Europe: Economic Ideas in the Transition from Communism*. Cheltenham: Edward Elgar.
- 7 Bohle, Dorothee i Bela Greskovits (2007.) 'The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe'. *Competition and Change* 11(2): 89-115.
- 8 www.imf.org/External/Pubs/FT/GFSR/2009/02/pdf/text.pdf; Hudson, Michael (2010.) 'NeoLiberalism and the Counter-Enlightenment'. URL: michael-hudson.com/2010/05/neoliberalism-and-the-counter-enlightenment (pristupljeno 23.9.2010).
- 9 Mitra, Pradeep, Marcelo Selowsky i Juan Zaldueño (2010.) *Turmoil at Twenty: Recession, Recovery and Reform in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington, DC: World Bank.
- 10 Hudson, Michael. Neo-Liberalism and Counter-Enlightenment.
- 11 Bryant, Chris (16.7.2010.) 'Hungarians in Debt to Swiss Franc'. *Financial Times*.
- 12 Pirani, Simon (2009.) *Change in Putin's Russia: Power, Money and People*. London: Pluto Press.
- 13 Gaddy, Clifford i Barry Ickes (2010.) 'Russia after the Global Financial Crisis'. *Eurasian Geography and Economics* 51(3): 281-311.
- 14 'Russia Has Spent \$222 Billion on Crisis'. (13.7.2008) *Kommersant* URL: www.kommersant.com/p-13561/world_financial_crisis_intervention.
- 15 Barrell, R., E. P. Davis i A. Orazgani (2009.) 'Household Debt and Foreign Currency Borrowing in the New Member States of the EU', Serija radnih dokumenata ekonomije i financija, Sveučilište Brunel, radni dokument br. 09-23.
- 16 *Gazeta Wyborcza*, 17.8.2009.
- 17 www.eurofound.europa.eu/ewco/studies/tnog10026s/plog10029q.htm.
- 18 'Thirty two per cent live in poverty in Poland', URL: www.thenews.pl/international/artykull24022_thirty-two-percent-live-in-poverty-in-poland.html.
- 19 Callinicos, Alex i Jonny Jones (2011.) 'The Student Revolt and the Crisis'. *International Socialism* 129.
- 20 Buckley, Neil (05.7.2010.) 'Poland Posed for Vital Reforms'. *Financial Times*, URL: www.ft.com/cms/s/0/12d2922-8859-11df-aade-00144feabdco.html (pristupljeno 6.7.2010).
- 21 Matthews, K. (2010.) 'Street Level Implications of Romania's Austerity Program', URL: www.digitaljournal.com/article/294785.

- 22 Bryant, Chris (20.7.2010.) 'Hungarian PM Rejects Fresh Deal with IMF and Austerity'. *Financial Times*.
- 23 *Bloomberg Businessweek*, 19.7.2010.
- 24 Bryant, Chris (23.7.2010.) 'Budapest's Mixed Messages Sow Confusion'. *Financial Times*.
- 25 'A Crisis is Separating Eastern Europe's Strong from its Weak', URL: www.iht.com/articles/2009/02/24/business (pristupljeno 27.2.2009).
- 26 Mykhnenko, Vlad i Kean Birch (2010.) 'Conclusion: The End of an Economic Order?' U: Mykhnenko, Vlad i Birch, Kean (ur.) *The Rise and Fall of Neoliberalism, The Collapse of an Economic Order?* London: ZedBooks.
- 27 Vidi Callinicos, Alex (2010.) *Bonfire of illusions: The Twin Crises of the Liberal World*. Oxford: Polity.
- 28 *The Economist*, 9.10.2010. 'How to Grow', *A special report on the world economy*. Str. 8.
- 29 Gostujući blog (2010.) 'China is Overstretched and Overvalued', URL: www.blogs.ft.com/beyond-brics/2010/10/29/guest-post-china.
- 30 Hardy, Jane (2009.) Poland's New Capitalism. London: Pluto Press; pewresearch.org/pubs/1142/eastern-europe-crisis-capitalism-poll; Crowley, Stephen 'East European Labor, the Varieties of Capitalism, and the Expansion of the EU', URL: www.ces.columbia.edu/pub/papers/Crowley.pdf; Outhwaite, William (2010.) 'What is Left after 1989' U: Lawson, George, Armbruster, Chris i Cox, Michael (ur.) *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 84.
- 31 Dale, Gareth (2005.) *Popular Protest in East Germany, 1945-1989*. London: Routledge.
- 32 Parfitt, Tom (2010.) 'Russia to Introduce 'Draconian' Minority Report-style Law', URL: www.guardian.co.uk/world/2010/jul/29/russia-minority-report-law-fsb (pristupljeno 30.7.2010.).
- 33 Tamás, G. M. (3.1.2011.) 'Das ungarische Desaster', URL: www.taz.de//debatte/theorie/artikel/1/das-ungarische-desaster.
- 34 Tamás, G. M. 2007. 'Counter-revolution against a Counter-revolution', URL: www.eurozine.com/articles/2007-0.-18-tamas-en.html.
- 35 *The Slovak Spectator*, 22.7.2010.
- 36 Woolfson, Charles (2010.) ' 'Hard Times' in Lithuania: Crisis and 'Discourses of Discontent' in Post-Communist Society'. *Ethnography* 11(4).